

॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स एतं दशहोतारम-
पश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बेऽजुहोत्। ततो वै स प्रजा
असृजत। ता अस्मात्सृष्टा अपाक्रामन्। ता ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य
ग्रहत्वम्। यः कामयेत प्रजायेयेति। स दशहोतारं मनसाऽनुद्रुत्य
दर्भस्तम्बे जुहुयात्। प्रजापतिर्वै दशहोता॥१॥

प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजायते। मनसा जुहोति। मन इव हि
प्रजापतिः। प्रजापतेराप्त्यै। पूर्णया जुहोति। पूर्ण इव हि प्रजा-
पतिः। प्रजापतेराप्त्यै। न्यूनया जुहोति। न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा
असृजत। प्रजानां सृष्ट्यै॥२॥

दर्भस्तम्बे जुहोति। एतस्माद्वै योनेः प्रजापतिः प्रजा अ-
सृजत। यस्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत। तस्मादेव योनेः
प्रजायते। ब्राह्मणो दक्षिणतो उपास्ते। ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा।
उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते। ग्रहो भवति। प्रजानां सृष्टानां धृत्यै। यं
ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो नर्च्छेत्॥३॥

सोऽरण्यं परेत्य। दर्भस्तम्बमुद्रथ्य। ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य।

चतुर्होतृव्याचक्षीत। एतद्वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म। यच्चतुर्होतारः।
तदेव प्रकाशं गमयति। तदेनं प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां
गमयति। दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य व्याचष्टे॥४॥

अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः। अग्निवत्येव व्याचष्टे। ब्राह्मणो
दक्षिणत उपास्ते। ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा। उपद्रष्टुमत्येवैनं
यशं ऋच्छति। ईश्वरन्तं यशोर्तोरित्याहुः। यस्यान्तं व्याचष्ट इति।
वरस्तस्मै देयः। यदेवैनं तत्रोपनमति। तदेवाव रुन्धे॥५॥

अग्निमादधानो दशहोत्राऽरणिमव दध्यात्। प्रजातमेवैनमा
धत्ते। तेनैवोद्भृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। प्रजातमेवैनञ्जुहोति।
हविर्निर्वपस्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। प्रजातमेवैनं निर्वपति।
सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। सामिधेनीरेव सृष्ट्वा-
ऽऽरभ्य प्रतनुते। अथो यज्ञो वै दशहोता। यज्ञमेव तनुते॥६॥

अभिचरं दशहोतारं जुहुयात्। नव वै पुरुषे प्राणाः।
नाभिर्दशमी। सप्राणमेवैनमभि चरति। एतावद्वै पुरुषस्य स्वम्।
यावत्प्राणाः। यावदेवास्यास्ति। तदभि चरति। स्वकृत इरिणे
जुहोति प्रदरे वा। एतद्वा अस्यै निर्ऋतिगृहीतम्। निर्ऋतिगृहीत
एवैनं निर्ऋत्या ग्राहयति। यद्वाचः क्रूरम्। तेन वर्षद्वरोति। वाच
एवैनं क्रूरेण प्र वृश्चति। ताजगार्तिमाच्छति॥७॥

दशहोता सृष्ट्वा ऋच्छेद्व्याचष्टे रुन्ध एव तनुते निर्ऋतिगृहीतं पञ्च च॥[१]

प्रजापतिरकामयत द॒र्शपूर्णमा॒सौ सृ॑जे॒येति॑। स ए॒तं
चतु॑र्होतारमपश्यत्। तं मन॑साऽनु॒द्रुत्या॑ऽऽहव॒नीये॑ऽजुहोत्। ततो॒
वै स द॑र्शपूर्णमा॒साव॑सृजत। ताव॑स्मात्सृष्टावपा॑क्रामताम्। तौ
ग्रहे॑णागृह्णात्। तद्ग्रह॑स्य ग्रह॒त्वम्। द॒र्शपूर्णमा॒सावा॒लभ॑मानः।
चतु॑र्होतारं मन॑साऽनु॒द्रुत्या॑हव॒नीये॑ जुहुयात्। द॒र्शपूर्णमा॒सावे॒व
सृष्ट्वाऽऽर॒भ्य प्र॑तनुते॥८॥

ग्रहो॑ भवति। द॒र्शपूर्णमा॒सयोः॑ सृष्टयो॒र्धृत्यै॑। सोऽकामयत
चातु॑र्मास्यानि सृजे॒येति॑। स ए॒तं पञ्च॑होतारमपश्यत्। तं मन॑सा-
ऽनु॒द्रुत्या॑ऽऽहव॒नीये॑ऽजुहोत्। ततो॒ वै स चा॑तुर्मा॒स्यान्य॑सृजत।
तान्य॑स्मात्सृष्टान्यपा॑क्रामन्। तानि॒ ग्रहे॑णागृह्णात्। तद्ग्रह॑स्य
ग्रह॒त्वम्। चा॒तुर्मा॒स्यान्या॒लभ॑मानः॥९॥

पञ्च॑होतारं मन॑साऽनु॒द्रुत्या॑ऽऽहव॒नीये॑ जुहुयात्। चा॒तुर्मा॒स्या-
न्ये॒व सृष्ट्वाऽऽर॒भ्य प्र॑तनुते। ग्रहो॑ भवति। चा॒तुर्मा॒स्यानां॑
सृष्टानां॑ धृत्यै॑। सोऽकामयत पशु॒बन्ध॑ सृजे॒येति॑। स ए॒तं
षड्धो॑तारमपश्यत्। तं मन॑साऽनु॒द्रुत्या॑ऽऽहव॒नीये॑ऽजुहोत्। ततो॒ वै स
पशु॒बन्धम॑सृजत। सोऽस्मात्सृष्टोऽपा॑क्रामत्। तं ग्रहे॑णागृह्णात्॥१०॥

तद्ग्रह॑स्य ग्रह॒त्वम्। प॒शुब॒न्धेन॑ य॒क्ष्यमाणः॑। षड्धो॑तारं मन॑सा-
ऽनु॒द्रुत्या॑ऽऽहव॒नीये॑ जुहुयात्। प॒शुब॒न्धमे॒व सृष्ट्वाऽऽर॒भ्य प्र॑
तनुते। ग्रहो॑ भवति। प॒शुब॒न्धस्य॑ सृष्टस्य॒ धृत्यै॑। सोऽकामयत

सौम्यमध्वरः सृजेयेति। स एतः सप्तहोतारमपश्यत्। तं मनसा-
ऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स सौम्यमध्वरमसृजत॥११॥

सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्। तं ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य
ग्रहत्वम्। दीक्षिष्यमाणः। सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये
जुहुयात्। सौम्यमेवाध्वरः सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र तनुते। ग्रहो भवति।
सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै। देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत्।
तमेतावच्छः समभरन्॥१२॥

यत्सम्भाराः। ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत्। यत्सम्भारा
भवन्ति। यज्ञस्य प्रभूत्यै। आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे। यज्ञमुखं वा
आतिथ्यम्। मुखत एव यज्ञः सम्भृत्य प्र तनुते। अयंज्ञो वा एषः।
योऽपत्नीकः। न प्रजाः प्रजायेरन्। पत्नीर्व्याचष्टे। यज्ञमेवाकः।
प्रजानां प्रजननाय। उपसत्सु व्याचष्टे। एतद्वै पत्नीनामायतनम्।
स्व एवैनां आयतनेऽवकल्पयति॥१३॥

तनुत आलभमानोऽगृह्णादसृजताभरञ्जायेरन्थ्वद्वं॥ [२]

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स
त्रिवृतः स्तोममसृजत। तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत्।
तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवताम्। पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त।
अपरपक्षमन्वसुराः। ततो देवा अभवन्। पराऽसुराः। यं कामयेत्
वसीयान्थस्यादिति॥१४॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत्। वसीयानेव भवति। यं कामयेत्
 पापीयान्स्यादिति। तमपरपक्षे याजयेत्। पापीयानेव भवति।
 तस्मात्पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्करुण्यतरः। प्रजापतिर्वै दशहोता।
 चतुरहोता पञ्चहोता। षड्विंशहोता सप्तहोता। ऋतवः संवत्सरः॥१५॥

प्रजाः पशवं इमे लोकाः। य एवं प्रजापतिं बहोर्भूयांसं
 वेद। बहोरेव भूयान्भवति। प्रजापतिर्देवासुरानसृजत। स इन्द्रमपि
 नासृजत। तं देवा अब्रुवन्। इन्द्रं नो जनयेति। सोऽब्रवीत्। यथाऽहं
 युष्मांस्तपसाऽसृक्षि। एवमिन्द्रं जनयध्वमिति॥१६॥

ते तपोऽतप्यन्त। त आत्मन्निन्द्रमपश्यन्। तमब्रुवन्।
 जायस्वेति। सोऽब्रवीत्। किं भागधेयमभि जनिष्य इति।
 ऋतून्संवत्सरम्। प्रजाः पशून्। इमाँल्लोकानित्यब्रुवन्। तं वै
 माऽऽहुत्या प्र जनयतेत्यब्रवीत्॥१७॥

तं चतुरहोत्रा प्राजनयन्। यः कामयेत् वीरो म आज्ञयेतेति।
 स चतुरहोतारं जुहुयात्। प्रजापतिर्वै चतुरहोता। प्रजापतिरेव
 भूत्वा प्रजायते। जजन्दिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेण जुहोति।
 आऽस्य वीरो जायते। वीरः हि देवा एतयाऽऽहुत्या प्राजनयन्।
 आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त। वयं पूर्वं सुवर्गं
 लोकमियाम वयं पूर्वं इति॥१८॥

त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन्। तं पुरा प्रातरनु-

वा॒कादा॒ग्नी॒ध्रेऽजु॒हवुः। ततो॒ वै ते पूर्वे॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन्। यः
सु॒वर्गका॑मः स्यात्। स पञ्च॑हो॒तारं॑ पु॒रा प्रा॑तरनुवा॒कादा॒ग्नी॒ध्रे
जुहु॑यात्। सं॒व॒त्स॒रो वै पञ्च॑हो॒ता। सं॒व॒त्स॒रः सु॒वर्गो॑ लो॒कः।
सं॒व॒त्स॒र ए॒वर्तु॑षु॒ प्रति॒ष्ठाय॑। सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति। तेऽब्रु॒वन्नङ्गि॑रस
आदि॒त्यान्॥१९॥

क्व॑ स्था। क्व॑ वः स॒द्भ्यो ह॒व्यं व॑क्ष्याम॒ इति॑। छन्दः
स्वित्य॑ब्रुवन्। गा॒य॒त्रियां॑ त्रि॒ष्टुभि॑ जग॑त्या॒मिति॑। तस्मा॒च्छन्दः॑ सु
स॒द्भ्य आ॑दि॒त्येभ्यः॑। आ॒ङ्गी॒र॒सीः प्र॒जा ह॒व्यं व॑हन्ति। वह॑न्त्यस्मै
प्र॒जा ब॒लिम्। ऐ॒न॒मप्र॑ति॒ख्यातं॑ गच्छति। य ए॒वं वेद॑। द्वा॒द॒श
मा॒साः पञ्च॑र्त॒वः। त्रय॑ इ॒मे लो॒काः। अ॒सावा॑दि॒त्य ए॑क॒विं॒शः।
ए॒तस्मि॒न्वा ए॒ष श्रि॑तः। ए॒तस्मि॒न्प्रति॑ष्ठितः। य ए॒वमे॒तं श्रि॑तं
प्रति॑ष्ठितं वेद॑। प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति॥२०॥

स्या॒दिति॑ सं॒व॒त्स॒रो ज॑नयध्व॒मिती॒त्यब्र॑वीत्पूर्व॒ इत्या॑दि॒त्यानृ॒तवः॑ षड्॥—[३]

प्र॒जाप॑तिरका॒मय॑त् प्र॒जाये॑येति॑। स ए॒तं द॑श॒हो॒तार॑मपश्यत्।
तेन॑ द॒श॒धाऽऽत्मा॑नं वि॒धाय॑। द॒श॒हो॒त्राऽत॑प्यत्। तस्य॒ चित्तिः॑
स्रु॒गासी॑त्। चि॒त्तमा॑ज्यम्। तस्यै॒ताव॑त्ये॒व वा॒गासी॑त्। ए॒तावा॑न्
यज्ञ॑क्र॒तुः। स च॑तुर्हो॒तार॑मसृजत्। सोऽन॑न्दत्॥२१॥

असृ॑क्षि वा इ॒ममि॑ति॑। तस्य॒ सोमो॑ ह॒विरा॑सीत्। स
च॑तुर्हो॒त्राऽत॑प्यत्। सोऽता॑म्यत्। स भू॒रिति॑ व्या॒हर॑त्। स भूमि॑म॒
सृज॑त्। अ॒ग्नि॒हो॒त्रं द॑र्शपूर्णमा॒सौ यजूं॑षि। स द्वि॒तीय॑मतप्यत्।

सोऽताम्यत्। स भुव इति व्याहरत्॥२२॥

सोऽन्तरिक्षमसृजत। चातुर्मास्यानि सामानि। स तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स सुवरिति व्याहरत्। स दिवमसृजत। अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृचः। एता वै व्याहतय इमे लोकाः। इमान्खलु वै लोकाननु प्रजाः पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त। य एवमेताः प्रजापतेः प्रथमा व्याहृतीः प्रजाता वेद॥२३॥

प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते। स पञ्चहोतारमसृजत। स हविर्नाविन्दत। तस्मै सोमस्तनुवं प्रायच्छत्। एतत्तै हविरिति। स पञ्चहोत्राऽतप्यत। सोऽताम्यत्। स प्रत्यङ्मुखाबाधत। सोऽसुरानसृजत। तदस्याप्रियमासीत्॥२४॥

तद्दुर्वर्णः हिरण्यमभवत्। तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म। स द्वितीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स प्राङ्मुखाबाधत। स देवानसृजत। तदस्य प्रियमासीत्। तथ्सुवर्णः हिरण्यमभवत्। तथ्सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म। य एव सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म वेद॥२५॥

सुवर्ण आत्मना भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः। तस्मात्सुवर्णः हिरण्यं भार्यम्। सुवर्ण एव भवति। ऐनं प्रियं गच्छति नाप्रियम्। स सप्तहोतारमसृजत। स सप्तहोत्रैव सुवर्णं लोकमैत्। त्रिणवेन स्तोमैर्नैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत। त्रयस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत्।

एकविंशेन रुचंमधत्त॥२६॥

सप्तदशेन प्राजायत। य एवं विद्वान्त्सोमेन यजते। सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति। त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्प्रणुदते। त्रयस्त्रिंशेन प्रति तिष्ठति। एकविंशेन रुचं धत्ते। सप्तदशेन प्राजायते। तस्मात्सप्तदशः स्तोमो न निरूह्यः। प्रजापतिर्वै सप्तदशः। प्रजापतिमेव मध्यतो धत्ते प्रजात्यै॥२७॥

अनन्दद्भुव इति व्याहरद्वेदासीद्वेदाधत्त प्रजात्यै॥ [४]

देवा वै वरुणमयाजयन्। स यस्यैयस्यै देवतायै दक्षिणामनयत्। तामंघ्रीनात्। तैऽब्रुवन्। व्यावृत्य प्रतिगृह्णाम। तथा नो दक्षिणा न ह्येष्यतीति। ते व्यावृत्य प्रत्यंगृह्णन्। ततो वै तान्दक्षिणां नांघ्रीनात्। य एवं विद्वान्व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति। नैनं दक्षिणां घ्नीनाति॥२८॥

राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यमित्याह। आग्नेयं वै हिरण्यम्। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। सोमाय वास इत्याह। सौम्यं वै वासः। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। रुद्राय गामित्याह। रौद्री वै गौः। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। वरुणायाम्बुमित्याह॥२९॥

वारुणो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। प्रजापतये पुरुषमित्याह। प्राजापत्यो वै पुरुषः। स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति। मनवे तल्पमित्याह। मानवो वै तल्पः। स्वयैवैनं देवतया

प्रति गृह्णाति। उ॒त्ता॒नायाङ्गीर॒सायान् इत्या॑ह। इ॒यं वा उ॒त्ता॒न
आङ्गीर॒सः॥ ३० ॥

अ॒न॒यै॒वैन॒त्प्रति॑ गृह्णाति। वै॒श्वान॒र्यर्चा॑ रथं॒ प्रति॑ गृह्णाति।
वै॒श्वान॒रो वै दे॒वत॑या रथः। स्व॒यै॒वैनं॑ दे॒वत॑या॒ प्रति॑ गृह्णाति।
तेना॑मृ॒तत्व॑म॒श्यामि॑त्या॒ह। अ॒मृत॑मे॒वाऽऽत्म॑न्ध॒त्ते। वयो॑ दा॒त्र
इत्या॑ह। वयं ए॒वैनं॑ कृ॒त्वा। सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मयति। मयो॒ मह्य॑मस्तु
प्रति॑ग्रही॒त्र इत्या॑ह॥ ३१ ॥

यद्वै शि॒वम्। तन्म॑यः। आ॒त्मन॑ ए॒वैषा॑ प॒री॒तिः। क इ॒दं
कस्मा॑ अ॒दादि॑त्या॒ह। प्र॒जाप॑तिर्वै कः। स प्र॒जाप॑तये द॒दाति॑। कामः
का॒माये॑त्या॒ह। का॒मेन॑ हि द॒दाति॑। का॒मेन॑ प्रति॑गृह्णाति। का॒मो दा॒ता
का॒मः प्रति॑ग्रही॒तेत्या॑ह॥ ३२ ॥

का॒मो हि दा॒ता। का॒मः प्रति॑ग्रही॒ता। का॒मः स॒मु॒द्रमा॑वि॒शे॒
त्या॑ह। स॒मु॒द्र इ॒व हि का॒मः। ने॒व हि का॒म॒स्यान्तो॑ऽस्ति। न
स॒मु॒द्रस्य॑। का॒मेन॑ त्वा॒ प्रति॑गृह्णा॒मीत्या॑ह। येन॒ का॒मेन॑ प्रति॑गृह्णाति।
स ए॒वैनं॑मु॒ष्मि॑ल्लो॒के का॒म आ॑गच्छति। का॒मे॒तत्त ए॒षा ते॑ का॒म
दक्षि॑णे॒त्याह॑। का॒म ए॒व तद्य॑ज॒मानो॑ऽमु॒ष्मि॑ल्लो॒के दक्षि॑णामिच्छति।
न प्र॑तिग्रही॒तरि॑। य ए॒वं वि॒द्वान्दक्षि॑णां प्रति॑गृह्णाति। अ॒नृ॒णामे॒वैनां॑
प्रति॑ गृह्णाति॥ ३३ ॥

व्री॒ना॒त्यश्व॑मि॒त्याहाङ्गीर॒सः प्रति॑ग्रही॒त्र इत्या॑ह प्रति॑ग्रही॒तेत्या॑ह दक्षि॑णे॒त्याह॑

चत्वारि च॥ [५]

अन्तो वा एष यज्ञस्य। यद्वंशममहः। दशमेऽहंन्धसर्पराज्ञियां ऋग्भिः स्तुवन्ति। यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। अन्नाद्यमव रुन्धते। तिसृभिः स्तुवन्ति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमव रुन्धते। पृश्निवतीर्भवन्ति। अन्नं वै पृश्नि॥ ३४॥

अन्नमेवाव रुन्धते। मनसा प्रस्तौति। मनसोद्गायति। मनसा प्रति हरति। मन इव हि प्रजापतिः। प्रजापतेरास्यै। देवा वै सर्पाः। तेषामियं राज्ञी। यत्सर्पराज्ञियां ऋग्भिः स्तुवन्ति। अस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति॥ ३५॥

चतुरहोतृन् होता व्याचष्टे। स्तुतमनुशंसति शान्त्यै। अन्तो वा एष यज्ञस्य। यद्वंशममहः। एतत्खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म। यच्चतुरहोतारः। दशमेऽहंश्चतुरहोतृन्व्याचष्टे। यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। परमं देवानां गुह्यं ब्रह्माव रुन्धे। तदेव प्रकाशं गमयति॥ ३६॥

तदेनं प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां गमयति। वाचं यच्छति। यज्ञस्य धृत्यै। यजमानदेवत्यं वा अहः। भ्रातृव्यदेवत्यां रात्रिः। अह्ना रात्रिं ध्यायेत्। भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते। यद्विवा वाचं विसृजेत्। अहर्भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। यन्नक्तं विसृजेत्। रात्रिं भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। अधिवृक्षसूर्ये वाचं विसृजति। एतावन्तमेवास्मै लोकमुच्छिषति। यावदादित्योऽस्तमेति॥ ३७॥

पृश्निं तिष्ठन्ति गमयति शिःषेत्पञ्च च॥ [६]

प्रजापतिः प्रजा असृजत। ताः सृष्टाः समंश्लिष्यन्। ता
रूपेणानुप्राविशत्। तस्मादाहुः। रूपं वै प्रजापतिरिति। ता नाम्नाऽनु
प्राविशत्। तस्मादाहुः। नाम वै प्रजापतिरिति। तस्मादप्यामित्रौ
सङ्गत्य। नाम्ना चेद्ध्वयेते॥३८॥

मित्रमेव भवतः। प्रजापतिर्देवासुरानसृजत। स इन्द्रमपि
नासृजत। तं देवा अब्रुवन्। इन्द्रं नो जनयेति। स
आत्मन्निन्द्रमपश्यत्। तमसृजत। तं त्रिष्टुग्वीर्यं भूत्वाऽनु प्राविशत्।
तस्य वज्रः पञ्चदशो हस्तः आपद्यत। तेनोदय्यासुरानभ्यभवत्॥३९॥

य एवं वेद। अभि भ्रातृव्यान्भवति। ते देवा असुरैर्विजित्य।
सुवर्गं लोकमायन्। तेऽमुष्मिल्लोके व्यक्षुध्यन्। तेऽब्रुवन्। अमुतः
प्रदानं वा उपजिजीविमेति। ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम्।
आङ्गीरसं प्राहिण्वन्। एतेनामुत्रं कल्पयेति॥४०॥

तस्य वा इयं क्लृप्तिः। यदिदं किं च। य एवं वेद। कल्पतेऽस्मै।
स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता। अमुत्र सद्ध्यो देवेभ्यो हव्यं
वहति। य एवं वेद। उपैनं यज्ञो नमति। सौऽमन्यत। अभि वा
इमेऽस्माल्लोकादमुं लोकं कमिष्यन्त इति। स वाचस्पते हृदिति
व्याहरत्। तस्मात्पुत्रो हृदयम्। तस्मादस्माल्लोकादमुं लोकं नाभि
कामयन्ते। पुत्रो हि हृदयम्॥४१॥

ह्वयेते अभवत्कल्पयेतीति चत्वारिं च॥ _____ [७]

दे॒वा वै चतु॑र्होतृभि॒र्यज्ञ॑म॒तन्व॑त। ते वि पा॒प्मना॑
भ्रातृ॑व्ये॒णाज॑यन्त। अ॒भि सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑जयन्। य ए॒वं
वि॒द्वाꣳश्चतु॑र्होतृभि॒र्यज्ञं॑ त॒नुते॑। वि पा॒प्मना॑ भ्रातृ॑व्ये॒ण ज॑यते। अ॒भि
सु॒वर्गं॑ लो॒कं ज॑यति। षड्ढो॑त्रा प्राय॒णीय॑मा सा॒दय॑ति। अ॒मुष्मै॑ वै
लो॒काय॑ षड्ढो॑ता। घ्नन्ति॑ खलु॒ वा ए॒तत्सो॑मम्। यद॑भिषु॒ण्वन्ति॑॥४२॥

ऋ॒जुधै॒वैन॑म॒मुं लो॒कं ग॑मयति। चतु॑र्होत्राऽऽति॒थ्यम्। यशो॑
वै चतु॑र्होता। यश॑ ए॒वाऽऽत्म॑न्य॒त्ते। प॒ञ्चहो॑त्रा प॒शुमु॑प॒साद॑यति।
सु॒वर्ग्यो॑ वै प॒ञ्चहो॑ता। यज॑मानः प॒शुः। यज॑मानमे॒व सु॒वर्गं॑
लो॒कं ग॑मयति। ग्रहा॑न्गृही॒त्वा स॒प्तहो॑तारं जुहोति। इ॒न्द्रि॒यं वै
स॒प्तहो॑ता॥४३॥

इ॒न्द्रि॒यमे॒वाऽऽत्म॑न्य॒त्ते। यो वै चतु॑र्होतृ॒ननु॑स॒वनं॑ त॒र्पय॑ति।
तृ॒प्य॑ति प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑। उपै॑नꣳ सोमपी॒थो न॑मति। ब॒हिष्प॒वमा॑ने
दश॑होतारं॒ व्याच॑क्षीत। मा॒ध्यं दि॒ने प॑व॒माने॑ चतु॑र्होतारम्। आ॒र्भवे॑
प॑व॒माने॑ प॒ञ्चहो॑तारम्। पि॒तृय॑ज्ञे षड्ढो॑तारम्। य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒यस्य॑ स्तो॒त्रे
स॒प्तहो॑तारम्। अ॒नुस॑वनमे॒वैनाꣳस्त॑र्पयति॥४४॥

तृ॒प्य॑ति प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑। उपै॑नꣳ सोमपी॒थो न॑मति।
दे॒वा वै चतु॑र्होतृभिः स॒त्रमा॑सत। ऋ॒द्धि॑परि॒मितं॑ यश॑स्कामाः।
तै॑ऽब्रुवन्। यन्नः॑ प्रथ॒मं यश॑ ऋ॒च्छात्। सर्वे॑षान्न॒स्तत्स॒हास॑दिति॥

सोमश्चतुर्होत्रा। अग्निः पञ्चहोत्रा। धाता षड्विंशोत्रा॥४५॥

इन्द्रः सप्तहोत्रा। प्रजापतिर्दशहोत्रा। तेषां सोमं राजानं
यशं आर्च्छत्। तन्न्यंकामयत्। तेनापाक्रामत्। तेन प्रलायमचरत्।
तं देवाः प्रैषैः प्रैषमैच्छन्। तत्प्रैषाणां प्रैषत्वम्। निविद्धिर्न्यवेदयन्।
तन्निविदान्निवित्त्वम्॥४६॥

आप्रीभिराप्नुवन्। तदाप्रीणांमाप्रित्वम्। तमघ्नन्। तस्य यशो
व्यगृह्णत। ते ग्रहा अभवन्। तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम्। यस्यैवं विदुषो
ग्रहा गृह्यन्ते। तस्य त्वेव गृहीताः। तेऽब्रुवन्। यो वै नः श्रेष्ठो-
ऽभूत्॥४७॥

तमवधिष्म। पुनरिमं सुवामहा इति। तं छन्दोभिरसुवन्त।
तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्। साम्ना समानयन्। तत्साम्नः सामत्वम्।
उक्थैरुदस्थापयन्। तदुक्थानामुक्थत्वम्। य एवं वेद। प्रत्येव
तिष्ठति॥४८॥

सर्वमायुरेति। सोमो वै यशः। य एवं विद्वान्त्सोममागच्छति।
यशं एवैनमृच्छति। तस्मादाहुः। यश्चैवं वेद यश्च ना तावुभौ
सोममागच्छतः। सोमो हि यशः। तं त्वाऽव यशं ऋच्छतीत्याहुः।
यः सोमे सोमं प्राहेति। तस्मात्सोमे सोमः प्रोच्यः। यशं
एवैनमृच्छति॥४९॥

अभिषुण्वन्ति सप्तहोता तर्पयति षड्विंशोत्रा निवित्त्वमभूत्तिष्ठति प्राहेति द्वे च॥[८]

इदं वा अग्रे नैव किं च नाऽऽसीत्। न द्यौरासीत्। न पृथिवी। नान्तरिक्षम्। तदसदेव सन्मनोऽकुरुत् स्यामिति। तदतप्यत। तस्मात्तेपानाद्धूमोऽजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादग्निरजायत। तद्भूयोऽतप्यत॥५०॥

तस्मात्तेपानाज्योतिरजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादूर्चिरजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानान्मरीचयोऽजायन्त। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादुदारा अजायन्त। तद्भूयोऽतप्यत। तदभ्रमिव समहन्यत। तद्वस्तिमभिनत्॥५१॥

स संमुद्रोऽभवत्। तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति। प्रजननमिव हि मन्यन्ते। तस्मात्पुशोर्जायमानादापः पुरस्ताद्यन्ति। तदशहोताऽन्वसृज्यत। प्रजापतिर्वै दशहोता। य एवं तपसो वीर्यं विद्वांस्तप्यते। भवत्येव। तद्वा इदमापः सलिलमासीत्। सोऽरोदीत्प्रजापतिः॥५२॥

स कस्मा अग्निः। यद्यस्या अप्रतिष्ठाया इति। यदप्स्ववापद्यत। सा पृथिव्यभवत्। यद्व्यमृष्ट। तदन्तरिक्षमभवत्। यदूर्ध्वमुदमृष्ट। सा द्यौरभवत्। यदरोदीत्। तदनयो रोदस्त्वम्॥५३॥

य एवं वेद। नास्य गृहे रुदन्ति। एतद्वा एषां लोकानां जन्म। य एवमेषां लोकानां जन्म वेद। नैषु लोकेष्वार्तिमाच्छति। स इमां प्रतिष्ठामविन्दत। स इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयत् प्रजायेयेति। स

तपोऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स जघनादसुरानसृजत॥५४॥

तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमदुहत्। याऽस्य सा तनूरासीत्।
तामपाहत्। सा तमिस्राऽभवत्। सोऽकामयत् प्रजायेयेति। स
तपोऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स प्रजननादेव प्रजा असृजत।
तस्मादिमा भूयिष्ठाः। प्रजननाद्ध्येना असृजत॥५५॥

ताभ्यो दारुमये पात्रे पयोऽदुहत्। याऽस्य सा तनूरासीत्।
तामपाहत्। सा जोत्स्नाऽभवत्। सोऽकामयत् प्रजायेयेति। स तपो-
ऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स उपपक्षाभ्यामेवर्तूनसृजत। तेभ्यो
रजते पात्रे घृतमदुहत्। याऽस्य सा तनूरासीत्॥५६॥

तामपाहत्। सोऽहोरात्रयोः सन्धिरभवत्। सोऽकामयत्
प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स मुखाद्देवान-
सृजत। तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहत्। याऽस्य सा तनूरासीत्।
तामपाहत्। तदहरभवत्॥५७॥

एते वै प्रजापतेर्दोहाः। य एवं वेद। दुह एव प्रजाः। दिवा
वै नोऽभूदिति। तद्देवानां देवत्वम्। य एवं देवानां देवत्वं वेद।
देवानेव भवति। एतद्वा अहोरात्राणां जन्म। य एवमहोरात्राणां
जन्म वेद। नाहोरात्रेष्वार्तिमार्च्छति॥५८॥

असतोऽधि मनोऽसृज्यत। मनः प्रजापतिमसृजत। प्रजापतिः
प्रजा असृजत। तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम्। यदिदं

किं च। तदेतच्छ्रोवस्यसन्नाम ब्रह्म। व्युच्छन्तीव्युच्छन्त्यस्मै
वस्यसीवस्यसी व्युच्छति। प्रजायते प्रजया पशुभिः। प्र परमेष्ठिनो
मात्रामाप्नोति। य एवं वेद॥५९॥

अग्निंजायत तद्भूयोऽतप्यतामिनदरोदीत्प्रजापतीरोदस्त्वमसृजतासृजत
घृतमदुहृद्याऽस्य सा तनूरासीदहरभवदृच्छति वेदं (इदं धूमो-
ऽग्निर्ज्योतिर्चिर्मरीचय उदारास्तदभ्रं स जघनात्सा तमिस्रा स
प्रजननात्सा जोत्स्ना स उपपक्षाभ्यां सौहोरात्रयोः सन्धिः स
मुखात्तदहर्देववान्मृन्मये दारुमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे तेऽन्नं पयो
घृतं सोमम्॥)॥ [९]

प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम्। तं प्राहिणोत्।
परं हि। एतेषां देवानामधिपतिरेधीति। तं देवा अब्रुवन्।
कस्त्वमसि। वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति। सौऽब्रवीत्।
कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति मा देवा अवोचन्निति।
अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हरं आसीत्॥६०॥

यदस्मिन्नादित्ये। तदेनमब्रवीत्। एतन्मे प्रयच्छ। अथाहमेतेषां
देवानामधिपतिर्भविष्यामीति। कोऽहं स्यामित्यब्रवीत्।
एतत्प्रदायेति। एतत्स्या इत्यब्रवीत्। यदेतद्ववीषीति। को ह
वै नाम प्रजापतिः। य एवं वेद॥६१॥

विदुरेनं नाम्ना। तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत्। ततो वा
इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत्। य एवं वेद। अधिपतिरेव संमानानां

भवति। सौऽमन्यत। किं किं वा अंकरमिति। स चन्द्रं म आहरेति
प्रालपत्। तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम्। य एवं वेद॥६२॥

चन्द्रवानेव भवति। तं देवा अब्रुवन्। सुवीर्यो मर्या यथा
गोपायत् इति। तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम्। य एवं वेद। नैनं दध्नोति।
कश्च नास्मिन्वा इदमिन्द्रियं प्रत्यस्थादिति। तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम्। य
एवं वेद। इन्द्रियाव्येव भवति॥६३॥

अयं वा इदं परमोऽभूदिति। तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम्। य
एवं वेद। परमामेव काष्ठां गच्छति। तं देवाः समन्तं पर्यविशन्।
वसवः पुरस्तात्। रुद्रा दक्षिणतः। आदित्याः पश्चात्। विश्वे देवा
उत्तरतः। अङ्गिरसः प्रत्यश्चम्॥६४॥

साध्याः पराश्चम्। य एवं वेद। उपैन् समाः संविशन्ति। स
प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा आवयत्। ता अस्मै नातिष्ठन्तान्नाद्याय।
ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। दक्षिणतः पर्यायन्। स दक्षिणतः
पर्यवर्तयत्। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। मुखं दक्षिणतः॥६५॥

पश्चात्पर्यायन्। स पश्चात्पर्यवर्तयत्। ता मुखं पुरस्ता-
त्पश्यन्तीः। मुखं दक्षिणतः। मुखं पश्चात्। उत्तरतः पर्यायन्। स
उत्तरतः पर्यवर्तयत्। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। मुखं दक्षिणतः।
मुखं पश्चात्॥६६॥

मुखमुत्तरतः। ऊर्ध्वा उदायन्। स उपरिष्टान्यवर्तयत। ताः
 सर्वतोमुखो भूत्वाऽऽवर्तयत्। ततो वै तस्मै प्रजा अतिष्ठन्तान्नाद्याय।
 य एवं विद्वान्परि च वर्तयते नि च। प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा
 अत्ति। तिष्ठन्तेऽस्मै प्रजा अन्नाद्याय। अन्नाद एव भवति॥६७॥
 आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं य एवं वेदन्द्रियाव्यैव भवति प्रत्यश्च मुखं दक्षिणतो मुखं
 पश्चान्नव च॥ [१०]

प्रजापतिरकामयत बृहोभूयान्स्थ्यामिति। स एतं
 दशहोतारमपश्यत्। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्ति बृहोभूयानभवत्।
 यः कामयेत बृहोभूयान्स्थ्यामिति। स दशहोतारं प्रयुञ्जीत।
 बृहोरेव भूयान्भवति। सौऽकामयत वीरो म आज्ञयेतेति। स
 दशहोतुश्चतुर्होतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त॥६८॥

तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत। यः कामयेत वीरो म आज्ञयेतेति।
 स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत। आऽस्य वीरो जायते। सौऽकामयत
 पशुमान्स्थ्यामिति। स चतुर्होतुः पञ्चहोतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त।
 तस्य प्रयुक्ति पशुमानभवत्। यः कामयेत पशुमान्स्थ्यामिति। स
 पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत॥६९॥

पशुमानेव भवति। सौऽकामयतर्तवो मे कल्पेरन्निति। स
 पञ्चहोतुः षड्होतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्त्यृतवोऽस्मा
 अकल्पन्त। यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति। स षड्होतारं प्रयुञ्जीत।
 कल्पन्तेऽस्मा ऋतवः। सौऽकामयत सोमपः सोमयाजी स्याम।

आ मै सोमपः सोमयाजी जायेतेति॥७०॥

स षड्भौतुः सप्तहोतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्तिः सोमपः सोमयाज्यंभवत्। आऽस्य सोमपः सोमयाज्यंजायत। यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्याम्। आ मै सोमपः सोमयाजी जायेतेति। स सप्तहोतारं प्रयुञ्जीत। सोमप एव सोमयाजी भवति। आऽस्य सोमपः सोमयाजी जायते। स वा एष पशुः पञ्चधा प्रति तिष्ठति॥७१॥

पद्भिर्मुखेन। ते देवाः पशून् वित्वा। सुवर्गं लोकमायन्। तैऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुध्यन्। तैऽब्रुवन्। अमुतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति। ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम्। आङ्गीरसं प्राहिण्वन्। एतेनामुत्रं कल्पयेति। तस्य वा इयं क्लृप्तिः॥७२॥

यदिदं किं च। य एवं वेद। कल्पतेऽस्मै। स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता। अमुत्र सद्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहति। य एवं वेद। उपैनं यज्ञो नमति। यो वै चतुर्होतृणां निदानं वेद। निदानवान्भवति। अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानम्। दशपूर्णमासौ चतुर्होतुः। चातुर्मास्यानि पञ्चहोतुः। पशुबन्धः षड्भौतुः। सौम्योऽध्वरः सप्तहोतुः। एतद्वै चतुर्होतृणां निदानम्। य एवं वेद। निदानवान्भवति॥७३॥

अमिमीत् तं प्रायुङ्क्त पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत जायेतेति तिष्ठति क्लृप्तिर्दशहोतुर्निदानं सप्त च॥

प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेयेति प्रजापतिरकामयत् दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति प्रजापतिरकामयत्
 प्रजायेयेति स तपः स त्रिवृतं प्रजापतिरकामयत् दशहोतारं तेन दशधाऽऽत्मानं देवा वै वरुणमन्तो
 वै प्रजापतिस्ताः सृष्टाः समंश्लिष्यं देवा वै चतुरहोतृभिरिदं वा अग्निं प्रजापतिरिन्द्रं प्रजापतिरकामयत्
 ब्रह्मोर्भूयानेकादश ॥११॥

प्रजापतिस्तद्वहस्य प्रजापतिरकामयत्तानयेवै नत्तस्य वा इयं कृषिस्तस्मात्तेषां नाज्योतिर्यदस्मिन्नादित्ये स षड्वीतुः
 सप्तहोतारं त्रिसप्ततिः ॥७३॥

प्रजापतिरकामयत् निदानं वान्भवति ॥

हरिः ओम् ॥

॥ इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयः
 प्रपाठकः समाप्तः ॥